

ԿԱՐՈԼԻՆԱ Մ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, գիտաշխատող
csahakyan@gmail.com

 0009-0008-0142-3802

DOI: 10.59523/1829-4596.2023.1(26)-23

ԱՀՄԵԴ ԶԵՎԴԵԹ ՓԱՇԱՅԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ*

Բանալի բառեր՝ Հայկական հարց, հայեր, լյայիհա, Աբդուլ Համիդ, Ահմեդ Ջևդեթ, բարեփոխում, Անգլիա:

Ներածություն

XVI դ. կեսերից մինչև անկումը (1922 թ.) Օսմանյան կայսրությունում պահպանվում էր զեկուցագիր՝ *լյայիհա* (արաբերեն՝ մտածածը գրավոր տեսքի բերել)¹ գրելու պրակտիկան: Այդ զեկուցագրերն արժեքավոր պատմական աղբյուրներ են՝ գրված աստվածաբան-օրենսգետների ու պետական գործիչների կողմից և պատկերացում են տալիս ժամանակի քաղաքական, ռազմական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային կյանքի ու այդ ամենի վերաբերյալ դրանց հեղինակների տեսակետների մասին:

Զեկուցագրերը բաժանվում էին մի քանի խմբի: Դրանք լինում էին որևէ հանձնարարության կամ ստուգայցի արդյունքում ի հայտ

* Ներկայացվել է 25.IV.2023 թ., գրախոսվել է 05.V.2023 թ. և 05.V.2023 թ., ընդունվել է տպագրության 16.VI.2023 թ.:

¹ Kütükoğlu 2003, 116.

եկաձ խնդիրների, օտարերկրյա ծառայությունից հետո պաշտոնյաների տպավորությունների և բարեփոխումների վերաբերյալ²:

Բարեփոխման լայիհանների քանակը և ընգրկվաձ թեմաների շրջանակը կտրուկ աձեց հատկապես Աբդուլ Համիդ II-ի (1876–1909) օրոք: Նա հսկայաձավալ տերության խնդիրներին ձանոթանալու և դրանց հնարավոր լուձումների վերաբերյալ առաջարկներ ստանալու նպատակով համապատասխան պետական պաշտոնյաներից և օտարերկրյա խորհրդականներից պարբերաբար պահանջում էր այս կամ այն թեմայով զեկուցագրեր ներկայացնել³: Դրանց շարքում ուրույն տեղ ունեն Օսմանյան կայսրության բարձրաստիձան պետական պաշտոնյա, օրենսգետ և պաշտոնական տարեգիր՝ *վաքա-ի նյուվիս*⁴, Ահմեդ Ջևդեթ (Լոֆչացի)⁵ փաշայի (1822–1895) լայիհաները: Մոտ երեք տասնյակի հասնող այդ զեկուցագրերում Ջևդեթը կարձիք է հայտնում ինչպես երկրի ընդհանուր վիձակի, այնպես էլ կրթության, արդարադատության, մարդահամարի, տարբեր վիլայեթներում տիրող իրավիձակի, Հնդկաստանի, Եվրոպայի և այլ հարցերի մասին՝ նշելով դրանց լուձման իր տարբերակները⁶:

Ջևդեթ փաշան վայելել է Աբդուլ Համիդ II-ի վստահությունը և արժանացել բարձր գնահատանքի⁷: Սուլթանի հրամանով նա գրել է իր հայտնի «Ջեկուցագրեր» (*Ma'rûzât*)⁸ աշխատությունը, որն

² **Kütükoğlu** 2003, 116; **Karaca** 1993, 79–157; **Oğuz** 2007, 3; **Kütükoğlu** 1998, 337.

³ Մանրամասն տե՛ս՝ **Oğuz** 2007.

⁴ **Kütükoğlu** 2003, 116.

⁵ Ջևդեթի մասին տե՛ս՝ **Aliye** 1995; **Chambers** 1973, 4, 440–464. **Ebû'ula** 1947, 911–940.

⁶ **Oğuz** 2009, 90–100.

⁷ Աբդուլ Համիդ II-ի օրոք եղել է կրթության, արդարադատության, ներքին գորձերի, առևտրի նախարար և պետական խորհրդի նախագահ, զբաղեցրել Սիրիայի նահանգապետի պաշտոնը:

⁸ **Ahmed Cevdet Paşa** 1980.

ընդգրկում է 1839–1876 թթ. պատմությունը և համարվում է XIX դ. Օսմանյան կայսրության պատմության սկզբնաղբյուրներից մեկը⁹։ Բացի այդ, Ջևդեթ փաշան եղել է Աբդուլ Համիդ II-ի հրավիրած գաղտնի ժողովի երեք մասնակիցներից մեկը¹⁰։ Ժողովի նպատակն էր քննարկել Օսմանյան կայսրությունում առկա քաղաքական խնդիրները և գտնել հնարավոր լուծումներ։ Փաշայի հայացքների ու մտքերի ազդեցությունը նկատվում է Աբդուլ Համիդ II-ի գործունեության վրա¹¹։ Սուլթանի վերաբերմունքն արտահայտված է նաև նրա անձնական բժիշկ Աթըֆ Հուսեյն բեյի հուշերում. «Ջևդեթ փաշան ուսյալ մարդ էր։ Ինչպես արաբերեն էր դասավանդում, այնպես էլ այլ գիտություններում էր ուսյալ։ Ես նրանից, նրա գիտելիքից շատ եմ օգտվել»¹²։

Վերոնշյալը հաշվի առնելով՝ կարևոր ենք համարում անդրադառնալ Թուրքիայի հանրապետության նախագահին կից պետական արխիվում (TC Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi)¹³ պահվող զեկուցագրերից մեկին¹⁴։ Սևագիր տարբերակով, 4 էջից բաղկացած և առանց տարեթվի այդ լրացրած Ջևդեթ փաշան ներկայացնում է Օսմանյան կայսրության ընդհանուր վիճակը՝ «hâl-i hazır durum» XIX դ. վերջին՝ անդրադառնալով Օսմանյան կայսրությունը մասնատելու մեծ տերությունների ծրագրերին։ Նա առաջարկում է չեզոքու-

⁹ Տե՛ս **Հովհաննիսյան** 2008, 78–84։ **Շիրոյան** 2011, 233–241։

¹⁰ Ժողովը հավանաբար տեղի է ունեցել 1886–1890 թթ. միջակայքում, երբ Ջևդեթ փաշան զբաղեցնում էր Արդարադատության նախարարի պաշտոնը (**Bowen** 1960, 285–286)։

¹¹ **Oğuz** 2009, 153.

¹² “Cevdet Paşa âlim bir adam idi.. Arabide müderris olduğu gibi diğer ulûm ve fûnûnda da âlim idi. Ben ondan onun ilminden çok istifade ederdim”. Տե՛ս **Hülagü** 2003, 267.

¹³ Մեր մուտք գործելու ժամանակ՝ Թուրքիայի վարչապետին կից Օսմանյան արխիվ (TC Başbakanlık Osmanlı Arşivi - BOA), ուստի հղումներում «BOA» հապավումն ենք օգտագործում։

¹⁴ YEE, 38/95, 3.

թյուն պահպանել և ուշադրություն դարձնել կայսրության ներքին կյանքում ու արտաքին գործերում բարեփոխումներ իրականացնելուն, որպեսզի բացառի նրանց միջամտությունը երկրի ներքին կյանքին¹⁵:

Ահմեդ Ջևդեթը Հայկական հարցի վերաբերյալ

Ջևդեթ փաշան Հայկական հարցի սկիզբ է համարում Բեռլինի վեհաժողովը և ժամանակի մեծ վեզիր ու արտաքին գործերի նախարար Սաֆվետ փաշային (1814–1883) մեղադրում անհեռատեսության և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Ներսես Վարժապետյանին (1837–1884) վեհաժողովին հայկական պատվիրակության մասնակցությունը թույլ տալու համար:

Ներկայացնելով Օսմանյան կայսրության նկատմամբ Մեծ Բրիտանիայի ու Ռուսաստանի վարած քաղաքականությունը՝ Ջևդեթ փաշան երկու էջի սահմաններում անդրադառնում է նաև Հայկական հարցին ու հայ ազգային կուսակցություններին: Նա մասնավորապես գրում է, որ «Թեպետ անգլիացին անհանգստանալով վերջին պատերազմի ընթացքում¹⁶ ռուսաստանցիների՝ Քուրդիստանի ճանապարհով դեպի Բելուջիստան¹⁷ գնալու Ռուսաստանի մտքից՝ Քուրդիստանում սեփական ազդեցության տակ կառավարություն ստեղծելու համար հայերին էլ էր նկատի ունեցել, հետո հասկացել էր, որ դատարկ միտք է: Բայց, երբ ռուսաստանցին Թաբերիստանի¹⁸ կողմից մինչև թուրքմենական հայրենիք մուտք գործեց և արագորեն երկաթգիծ կառուցելով¹⁹ Աֆղանստանի սահմանին հասավ, պարզվեց, որ անգլիացիները չէին դադարել

¹⁵ YEE, 38/95, 1:

¹⁶ Նկատի ունի անգլո-աֆղանական երկրորդ պատերազմը 1878–1880 թթ.:

¹⁷ Շրջան Իրանի հարավ-արևելքում:

¹⁸ Իրանի Մազանդարան գավառի պատմական անվանումն է:

¹⁹ Խոսքը 1880 թ. անգլո-աֆղանական երկրորդ պատերազմից հետո կառուցված երկաթգծի մասին է:

կարևորել Հայկական հարցը: Որոշ ժամանակ անց այս հարցը կրկին բերանները գցեցին և հայկական կոմիտեներին²⁰ այն աստիճանի կարևորություն տվեցին, որ Վանի ու Բիթլիսի կողմերում առաջ եկած առօրեական բաներին մեկին հազար ավելացնելով՝ սկսեցին աշխարհին անհանգստություն պատճառել²¹:

«Ինչ վերաբերում է Հայկական հարցին,- գրում է նա,- դրա սկիզբը հայտնի է. Բեռլինի վեհաժողովի կազմակերպման ժամանակ հայոց պատրիարք եղած Ներսեսը թույլտվություն է խնդրում հանգուցյալ Սաֆվեթ փաշայից՝ ներկայացուցիչների պատվիրակություն Բեռլին ուղարկելու համար, և նա, որպես օրավարձով աշխատող²² ու անհեռատես մարդ, թույլտվություն է տալիս և մի քանի փչացնողների՝ Ներսեսը ներառյալ, ուղարկում [Բեռլին]»²³: Այս որոշումը որակելով որպես «մեծագույն սխալ», որը կարող էր աննախադեպ հետևանքներ ունենալ, Ջևդեթն այն համարում էր հայերին տրված արտոնություն, որով նրանք առանձնացվում էին մյուս հպատակներից: «Ի՞նչ մեծ սխալ է, ի՞նչ մեծ անուշադրություն. ինչ է՝ Օսմանյան պետության ներկայացուցիչները չե՞ն բավականացնում,- նշում է նա,- որ հպատակների մի դասի կողմից սեփական իրավունքները պաշտպանելու համար մեծ պետությունների ժողովին ներկայացուցիչներ են ուղարկվում, և այդ պարագայում չի՞ նշանակում, որ նրանց հատուկ արտոնություններ են տրվում»²⁴: Թիրախավորելով մեծ վեզիրին՝ Ջևդեթը նրան համեմատում է թանգիմաթի ճարտարապետ, մեծ վեզիր Մուսթաֆա Ռեշիդ փաշայի (1800–1858) հետ, որին նա երկար տարիներ մտերիմ է եղել՝ սկսած 1846 թ., երբ սկսել է աշխատել որպես մեծ վեզիրի

²⁰ Նկատի ունի հայ ազգային կուսակցությունները:

²¹ YEE, 38/95, 2.

²² Նման արտահայտություններ հաճախ են հանդիպում ժամանակի պաշտոնյաների գրություններում:

²³ YEE, 38/95, 3.

²⁴ YEE, 38/95, 3.

խորհրդական՝ նոր օրենքները նախագծելու համար²⁵, և ում ազդեցությամբ էլ ներգրավվել է քաղաքական ու վարչական ծառայությունների մեջ²⁶, և Մեհմեդ Ալի (1815–1871) ու Ֆուադ (1814–1869) փաշաների հետ դարձել բարենորոգումների նախաձեռնողներից ու իրականացնողներից²⁷: Փաստորեն, Ահմեդ Ջևդեթ փաշան Հայկական հարցի առաջ գալը պայմանավորում է սոսկ Մեծ Բրիտանիայի դրդմամբ հայերի բարձրացրած բողոքով, որն օսմանցի բարձրաստիճան պաշտոնյաների թողտվությամբ ներկայացվեց Բեռլինի կոնգրեսում և, որպես պետական գործիչ, անտեսում է հայ ժողովրդի՝ հայկական նահանգներում բարեփոխումներ իրականացնելու իրավացի պահանջը: Ավելին, դրա մեջ տեսնում է կայսրության ամբողջականությանը սպառնացող վտանգ:

Ահմեդ Ջևդեթը հայերի մասին

Նույն զեկուցագրում Ջևդեթն անդրադառնում է նաև հայերին²⁸ ու հայ ազգային կուսակցություններին: Նա մասնավորապես նշում է, որ հայերն օգտվելով իրենց տրված արտոնությունից, այն է՝ Բեռլինում բարենորոգումների հարց բարձրաձայնելուց, որոշեցին բարեփոխել իրենց դպրոցները և երիտասարդ սերնդին կրթել անջատողական գաղափարներով: «Զգիտես ինչու,- գրում է նա,- հայերն էլ հենց այդպիսի մի առիթ գտան, տարվեցին իրենց արտոնություններն ընդարձակելով: Եվ անմիջապես նախաձեռնեցին հայկական դպրոցների բարեփոխումը, որով իրենց ցանկացած կողմը կշռեին կրթվող երեխաների միտքը»²⁹: Ջևդեթն այս հարցում

²⁵ Aliye 1995, 39–42.

²⁶ Aliye 1995, 42–3.

²⁷ Ortayli 2014, 423.

²⁸ Պատմագիտական աշխատություններում հայերին անդրադարձի վերաբերյալ տե՛ս Սաֆրաստյան 1961, 225–319: Շիրոյան 2011, 156–168: Սահակյան 2015, 51–64:

²⁹ YEE, 38/95, 3.

մեղադրում է հայ մեծահարուստներին ու պետական պաշտոնյաներին, որոնց մեծ մասն ազգային-ազատագրական գաղափարներ սերմանելու և ինքնավարության հասնելու համար «հնարավոր ամեն ջանք գործադրեց ու գումարներ ծախսեց»³⁰: Նա գտնում էր, որ որոշ ժամանակ հետո հայերի շարքերում ի հայտ եկան և ստվարացան «վտանգավոր գաղափարներ» ունեցողները, որոնք հարմար պահին սպասելու փոխարեն նախընտրեցին «անմիջապես եվրոպական պետությունների միջամտությունը գրավելու գործեր նախաձեռնել, և մի քանի տարի անց նրանք ավելացան, և այս գաղափարի վրա հիմնված կոմիտեները»³¹ սկսեցին ինտենսիվ գործել ներսում և դրսում»³²: Շարունակելով խոսքը հայ ազգային կուսակցությունների մասին՝ Զևդեթն օսմանյան կառավարությանը մեղադրում է հայերի նկատմամբ ցուցաբերած «քաղաքավարության և փափկության» համար, որը հայերի կողմից ընկալվել է որպես պետության «թուլություն և վախ իրենց նկատմամբ», և նրանք սկսել են Կ.Պոլսում «անկարգությունների չափ փչացածություն ու ոտնձգություններ» անել³³: Այդ պարագայում Զևդեթ փաշան որպես միակ լուծում տեսնում է սուլթանի միջամտությունը և նրա ակտիվ ջանքերով ու վերահսկողությամբ բարեփոխումների իրագործումը: «Վերոնշյալին նայելով՝ առկա դեպքերի քաղաքավարությունն ու կարևորությունը չի կարող հերքվել: Այդուհանդերձ, չի կարելի ասել, թե միջոցներ ձեռնարկելն էլ շատ դժվարին է: Բարձրյալ տիրակալի ջանքերով ամեն տեսակ դժվարության լուծումը հնարավոր է: Սակայն դա հնարավոր է միայն [սուլթանի] անձնական վճռական ջանքերով և կամքով», - նշում է նա և խոսքն ամփոփում սուլթան Աբդուլ Մեջիդ I-ի (1839–1861) պալատում Եգիպտոսի նախկին կառավարիչ Մու-

³⁰ YEE, 38/95, 3.

³¹ Նկատի ունի հայ ազգային կուսակցությունները:

³² YEE, 38/95, 3.

համեդ Ալի փաշայի (1769–1849) զրույցից մի հատվածով, որտեղ խոսելով բարեփոխումների մասին՝ փաշան նշել էր, որ «սպասավորները կարող են կանգուն ջրաղացը շրջել, բայց թեքվածը չեն կարող ուղղել, թեքվածը միայն տիրակալները կարող են ուղղել»³⁴:

Ջևդեթ փաշան իր զեկուցագիրն ամփոփում է բարեփոխումներում սուլթանի ջանքերից զատ նաև իրականացնողների՝ նախարարների և այլ պաշտոնյաների մասին խոսելով: Գտնելով, որ, քանզի սուլթանը չի կարող առնչվել ամեն գործի մարդկանց հետ, պիտի պատրաստված գործիչներ ունենա, նա օգտագործում է հետևյալ համեմատությունը՝ «Գեղագիրն ինչքան էլ գեղեցիկ տեքստ գրի, թերություն ունեցող գրչով չի կարող գեղեցիկ գրել: Ուստի [պարզ չէ], մարդը լավ գեղագիր է լինում ու սովորում լավ մատիտ սրել, թե լավ մատիտ է սրում ու դառնում կատարյալ գեղագիր»³⁵:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, Օսմանյան կայսրությունում XIX դ. երկրորդ կեսին գրված բազմաթիվ զեկուցագրերի մեջ հատուկ տեղ ունի Ահմեդ Ջևդեթ փաշայի՝ Աբդուլ Համիդ II-ի ցանկությամբ գրի առած լրայիհան, որում Հայկական հարցը ներկայացվում է երկու տեսանկյունից՝ իբրև պետական գործիչների անհեռատեսության արդյունք և Արևելյան հարցի մի մաս: Ըստ Ջևդեթի՝ օսմանյան բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաների անհեռատեսության հետևանքով հայերն իրենց բողոքները կարողացան հասցնել մինչև Բեռլինի վեհաժողով, իսկ եվրոպական տերությունները, Մեծ Բրիտանիայի գլխավորությամբ, օգտագործեցին այդ առիթը՝ Հայկական հարցի միջոցով Օսմանյան կայսրության հետագա մասնատումն արագացնելու նպատակով:

³³ YEE, 38/95, 3.

³⁴ YEE, 38/95, 3.

³⁵ YEE, 38/95, 4.

Որպես պետական գործիչ Ջևդեթ փաշան շահագրգռված էր Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության պահպանմամբ և ազգային-ազատագրական շարժումներն ընկալում էր որպես անհնազանդություն ու կենտրոնական իշխանությունների համար սպառնալիք: Նա կայսրության հպատակ ազգերի, այդ թվում հայերի, նկատմամբ վարվող բռնությունների քաղաքականությունն ու նրանց բողոքների պատճառներն անտեսելով՝ ստեղծված իրավիճակի լուծումը տեսնում էր բարեփոխումների գործընթացը սուլթանի կողմից վերահսկվելու և դրանց իրագործման ուղղությամբ ջանքեր գործադրելու մեջ:

Ահմեդ Ջևդեթ փաշայի գեկուցագիրը Հայկական հարցի և հայերի վերաբերյալ օսմանյան վերնախավի տեսակետը հասկանալուն նպաստող արժեքավոր աղբյուր է:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հովհաննիսյան Ա. 2008, Ահմեդ Ջևդեթի «Մարուգաթը» որպես թանգիմաթի ուսումնասիրման աղբյուր, Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. V, Երևան, էջ 78-84:

Շիրոյան Կ. 2011, Պատմագիր Ահմեդ Ջևդեթ փաշան Սսի կաթողիկոսության մասին, Թյուրքագիտական և Օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. VII, Երևան, էջ 156-168:

Շիրոյան Կ. 2011, Օսմանյան «Բարեփոխումների հանձնախումբը» Ջեյթունում 1865-1867 թթ. (ըստ թուրք պատմագիր Ահմեդ Ջևդեթ Փաշայի «Ջեկուցագրեր» աշխատության), Մերձավոր Արևելք. Պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ, հ. VII, էջ 233-241:

Սահակյան Կ. 2015, Օսմանյան կայսրության հարավարևելյան շրջանների (Կիլիկիայի) բարենորոգումը (1865-1867 թթ.), Արևելագիտության հարցեր, հ. X, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, էջ 51-64:

Սաֆրաստյան Ա.Խ. 1961, Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, Հ. 1, Երևան, Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի հրատ., Երևանի համալսարանի հրատ., էջ 225-319:

Ahmed Cevdet Paşa 1980, Ma'rûzât, hazir. Halaçoğlu Y., Istanbul, 270 s.

- Aliye Fatma** 1995, Ahmed Cevdet Paşa ve Zamani, Bedir Yayınevi, İstanbul, 111s. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı/BOA, YEE 38/95.
- Bowen H.** 1960, Ahmad Djewdet Pasha, The Encyclopaedia of Islam, vol. 1, ed. by H.A.R. Gibb, J.H. Kramers etc., Leiden-London, Brill-Luzac, p. 284–286.
- Gül M.** 1995, Elviye-i Selâsenin Osmanlı Devletine İadesi ve Bazı Uygulamalar, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, s. 367-380.
- Hülagü M.** 2003, Metin, Sultan II Abdülhamid'in sürgün günleri, 1909–1918: hususi doktoru Âtîf Hüseyin Bey'in hatıratı, Pan Yayıncılık, İstanbul, 374 s.
- İlber Ortaylı** 2014, "Tanzimat Adanı ve Tanzimat Toplumı", (Ed. Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu), Tanzimat- Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, 4. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul,
- Karaca A.** 1993, Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838–1899), İstanbul, 258 s.
- Karal E.Z.** 1946, Selim III'ün Hatt-i Hümayunları: Nizam-i Cedit 1789–1807, Ankara 210 s.
- Kütükoğlu B.** 2012, "Vak'anüvis", TDV İslâm Ansiklopedisi, c. 42, 457–461.
- Kütükoğlu M.S.** 1998, Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik), İstanbul, 616 s.
- Kütükoğlu M.S.** 2003, "Layihâ", TDV İslâm Ansiklopedisi, Ankara, C. 27, s. 116–117.
- Mardin Ebül'ula** 1947, Medenî hukuk cephesinden Ahmet Cevdet Paşa (1825–1895), İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 13(3), s. 911–940.
- Oğuz M.** 2007, II. Abdülhamid'e Sunulan Layihalar, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 339 s.
- Oğuz M.** 2009, Osmanlı Devleti'nin durumu hakkında Cevdet Paşa'nın görüşleri, Türklük Bilimi Araştırmaları, 26, Güz, s. 143–159.
- Savaş Ali İbrahim** 1999, "Layihâ Geleneği İçinde Vİİİ. Yüzyıl Osmanlı Islahat Projelerindeki Tespit Ve Teklifler", Bilig, S.9, Ankara, s. 87–114.

**Каролина М. Саакян, Институт востоковедения
НАН РА, научный сотрудник, Докладная записка Ахме-
да Джевдета Паши по Армянскому вопросу**

Резюме

Ахмед Джевдет-паша (1822–1895) был ключевой фигурой реформ Османской империи в XIX веке. Он был интеллектуалом, государственным деятелем и историком, известным своим вкладом в правосудие, управление и образование, а также историографию и политику. С целью пролить свет на отношение Джевдет-паши к армянам в этой статье, мы представляем один из его докладов, написанный высокопоставленным османским чиновником по приказу султана Абдул-Хамида II (1876–1909), в котором наряду с ситуацией в Османской империи упоминается и Армянский вопрос.

Ключевые слова: Армянский вопрос, армяне, лайиха, Абдул Хамид, Ахмед Джевдет, реформа, Англия.

**Carolina M. Sahakyan, Institute of Oriental Studies of
the NAS RA, Researcher, Report of Ahmed Cevdet Paşa
on the Armenian Question**

Summary

Ahmed Cevdet Paşa (1822–1895) was a key figure in the 19th century reforms of the Ottoman Empire. He was an intellectual, statesman and historian known for his contributions to justice, administration and education, historiography and politics. His works reflect his views as a witness and participating statesman on Arme-

nians and the Armenian question. In this article, we present one of the reports written by Cevdet Paşa on the order of Sultan Abdul Hamid II (1876–1909) to shed light on the attitude of a high-ranking Ottoman official towards the Armenians.

Key words: Armenian Question, Armenians, Layiha, Abdul Hamid, Ahmed Cevdet, reform, England.